

door dr. H. N. Ridderbos

N.a.v. Rapport van de deputaten voor advies inzake het gezag van kerkelijke uitspraken over samenlevingsvraagstukken aan de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Bentheim 1981.

Dit rapport wordt besproken door dr. H. N. Ridderbos, emeritus hoogleraar van de Theologische Hogeschool te Kampen.

Het spreken van de kerk

De synode van de Gereformeerde Kerken heeft in december van het vorige jaar, overeenkomstig een aan haar uitgebracht advies (H. A. de Boer, W. F. de Gaay Fortman, J. Lanser, J. Plomp), een aantal uitspraken gedaan over de vraag of en in hoeverre kerkelijke vergaderingen uitspraken moeten doen over maatschappelijke en politieke vraagstukken en welk gezag aan zulk 'spreken van de kerk' moet worden toegekend.

Het is al een oud strijdpunt. Sommige kerken gaat dit 'spreken' heel wat gemakkelijker af dan andere; de hervormden bijvoorbeeld hebben er veel minder problemen mee dan de gereformeerden (en de katholieken?). Dat heeft niet zozeer te maken met een verschil in geloof als wel in kerkbeschouwing. De Nederlandse Hervormde Kerk heeft vanouds als de 'vederlandse' kerk en als Christus-belijdende 'volkskerk' een wat hoger kerkelijk profiel en een wat theocratischer allure aangenomen ten overstaan van de samenleving, dan bijvoorbeeld de gereformeerde 'vrije kerk', met haar sterk democratische, op het 'eigen-ambt-der-gelovigen' gerichte opbouw. De kerkelijke instanties (synodes e.d.) zijn bij de gereformeerden altijd scherp op de vingers gekeken of zij zich hielden binnen de perken van hun opdracht, waarvan de grondregel wel het befaamde artikel in de Kerkorde vormt, dat kerkelijke vergaderingen zich uitsluitend met kerkelijke zaken hebben te bemoeien. En men kon zich daaraan te ge-

makkelijker houden naarmate het aantal niet-kerkelijk gebonden christelijke organisaties zich op alle levensterreinen ontwikkelde.

Geen *zakelijke* boedelscheiding dus tussen geloven in de kerk en leven in de wereld. Integendeel! Maar wel een duidelijke *functionele* begrenzing van de taak van het kerkelijk ambt en de kerkelijke vergaderingen. *Tenzij* – en dat hebben de gereformeerden ook altijd erkend – de nood van de tijd en de nood van de consciëntie er toe zou dwingen, bijvoorbeeld wanneer – als in de tijd van de bezetting – het rechtsbestel zozeer is ondermijnd, dat al wat nog spreken kán ook spreken móet, ongeacht of het daarvoor wel de eerst aangewezen instantie is. Toch hebben in latere tijd ook de gereformeerden deze scherpe scheiding tussen kerkelijke en niet-kerkelijke zaken niet kunnen handhaven; of liever, men is op grond van de maatschappelijke ontwikkeling (inspraak e.d.) ook de taak van de

kerkelijke vergaderingen ruimer gaan zien. Zo heeft in de jaren 1971/72 de Gereformeerde Synode een uitvoerige 'handreiking' (zoals dat in het kerkelijk jargon heet) naar de kerken uit laten gaan, onder de titel 'Het spreken van de kerk in de samenleving', waarin er voor werd gepleit, dat de kerk, ook in haar ambtelijke formatie, open moet staan voor deelneming aan het maatschappelijk gesprek over belangrijke problemen van de samenleving en dat gesprek zowel binnen als buiten de kerk moet stimuleren.

Daarenboven werd uitgesproken 'dat de kerk geroepen is, indien zich kritieke ontwikkelingen voltrekken in ons land en in de wereld, Gods bevrijdende eis en belofte in concrete toespitsing bekend te maken'; en dat 'op een zodanige wijze, dat duidelijk is, dat haar boodschap direct voortvloeit uit het belijden van Jezus Christus en uitdrukking kan vinden in de gemeenschappelijke gebeden van de gemeente'. Op dit standpunt zijn de gereformeerden tot op heden blijven staan. Er werd zelfs een deputaatschap aangewezen, dat tot taak had voor dergelijke gesprekken en overleg-situaties, in overleg met andere kerken en oecumenische instanties, zich beschikbaar te houden. De eerlijkheid gebiedt echter te zeggen, dat zelfstandige initiatieven in dit opzicht door de Gereformeerde Kerken weinig zijn ondernomen en dat deze 'gesprekken' zich in hoofdzaak beperkt hebben tot deelneming in de Raad van Kerken, waarin, zoals bekend, wél veel over de vragen van de samenleving wordt gesproken en ook acties worden ondernomen.

Toch kan niet gezegd worden, dat hiermee de zaak van het 'spreken van de kerk' op een allen bevredigende wijze was geregeld. Enerzijds weerklinken steeds luider de stemmen die zeggen dat de kerk zich veel directer en 'radicaler' met de politiek en de maatschappij moet bemoeien. Er zijn – en niet alleen in de Gereformeerde

Kerken – velen, die de kerk (in haar institutionele organen) in dit opzicht laksheid, geïntroverteerdheid etc. verwijten, haar de rug toekeren en in 'basis'-groepen de huns inziens door de kerk verwaarloosde actieve deelneming in het maatschappelijk gebeuren op zich nemen. Anderen blijven nog in de kerk en zien in haar een potentiële machtige bondgenoot voor hun politiek en maatschappelijk streven, maar willen dan ook dat het kerkelijk instituut in die zin wordt 'omgeturnd'. Een belangrijke mede-oorzaak in dit alles is, dat de oude 'werkverdeling' tussen kerk en christelijke organisaties reeds lang niet meer voldoet, omdat velen in de laatste geen weerklank vinden voor hun dikwijls radicale maatschappijkritiek. Daarom zal voor hun besef het 'authentiek'-christelijk woord in staat en maatschappij – *indien* daarvan nog sprake kan zijn in deze wereld en *indien* de kerk nog een toekomst zal hebben – van de *kerk* moeten komen. Maar dan ook niet weer in de gemeenschappen die iedereen reeds kent, maar in het duidelijk en onbewimpeld partij kiezen in hetgeen er op de politieke en maatschappelijke dagorde staat.

Het eigenaardige verschijnsel doet zich daarbij voor, dat terwijl in *confessioneel* opzicht in de kerk een steeds grotere tolerantie en een pluralistisch denken in geloofszaken wordt bepleit, van dezelfde zijde de kerkelijke vergaderingen in politiek-maatschappelijk opzicht onder steeds sterker druk worden gezet zich niet vrijblijvend en vrij-latend op te stellen, zich niet door achterblijvende minoriteiten te laten ophouden, maar, zonder eerst de hoofden te tellen, op de wijze van de profetie de tegenstand te overstemmen en terecht te wijzen.

Het beeld dat ik – hier en daar met wat aangezette lijnen! – tracht te schetsen is in de meeste kerken van vandaag bekend genoeg. Ook dat er binnen de kerken een groeiende tegenstand is tegen deze ont-

wikkeling, die men als een vermaatschappelijking en politisering van het evangelie afwijst. Gevolg: een sterke polarisering binnen de kerk, het luisteren (en spreken) in de kerk op sterk geselecteerde golf-lengten, een situatie, die des te explosiever en gevaarlijker is voor de eenheid van de kerk, naarmate men – zoals bij de gereformeerden – zich altijd sterk tegen een 'richtingen-kerk' heeft verzet en het eenheidsgevoelen juist boven de verscheidenheid heeft laten prevaleren. En het is ook daarom, dat de vraag naar 'het spreken van de kerk' niet tot zwijgen komt, maar steeds opnieuw als een probleem aan de orde is.

De kerk moet op haar tijd 'spreken'. Akkoord! Maar wanneer en hoe en hoe dikwijls? En wát, als men het binnen de kerk over allerlei brandende vragen in dit opzicht helemaal niet eens is. Denk aan het IKV! Denk aan de bruikbaarheid van de (neo)marxistische maatschappij-analyse ook voor de kerk, een onderwerp waarover men, naar aanleiding van een in die geest opgesteld rapport, op de Gereformeerde Synode nog zeer onlangs niet zonder opzien te baren heftig gediscussieerd heeft. Welke waarde moet men dan hechten aan kerkelijk 'spreken', wanneer dit geschiedt met marginale meerderheden? Maar ook omgekeerd: moet een synode dan wachten met bijvoorbeeld politieke keuzen in de kwesties van de ontwapening, totdat het laatste 'achtergebleven' schaap over de dam is? Zal dan toch het meermalen naar de kerk gedane verwijt doel treffen, dat zij in zaken van politiek en maatschappelijk belang steeds als hekkensluiters en maar zelden als wegwijzer heeft gefungeerd? Terwijl toch die laatste rol, veel meer dan de eerste, de roeping van de kerk zou moeten zijn, in een wereld die in allerlei opzicht wacht op nieuwe initiatieven, op verlossende woorden en daden?... Enz. enz.

Beziet men nu de recente uitspraken van

de Gereformeerde Synode die zij, in nauwe aansluiting aan het advies van deputaten (zie boven) gedaan heeft, dan kan men niet zeggen, dat deze synode, alles opnieuw overziende of onder de druk van bepaalde stromingen in de kerk, er op uit geweest is de bakens rigoureuus te verzetten en aan 'het kerkelijk spreken' inzake politieke en maatschappelijke vragen de teugel meer te vieren. Wanneer men deze besluiten ontdoet van allerlei kerkrechtelijke details, komt het hierop neer, dat de synode van 1981 zich op hetzelfde standpunt heeft gesteld als die van 1971 en het dus tot de roeping van de kerk rekent in bepaalde kritieke omstandigheden zich met een beroep op het evangelie tot volk en overheid te richten. Maar zij heeft de voorwaarden voor zulk spreken van de kerk (ook reeds aanwezig in het besluit van 1971) nog wat explicieter gestipuleerd. Zij stelde namelijk – en weer vat ik het in eigen woorden samen –:

Ten *eerste* moeten kerkelijke vergaderingen zich alleen dan in politieke en maatschappelijke zaken mengen, wanneer het getuigenis van christenen, die op deze terreinen krachtens hun beroep werkzaam zijn, onmogelijk wordt gemaakt of ook zó zwak doorklinkt of zo weinig ernstig wordt genomen, dat ondersteuning door de kerkelijke vergaderingen geboden is; ten *tweede* dient het spreken van de kerkelijke vergaderingen evident het evangelie van Christus te vertolken, zodat het mag rekenen op de instemming van de gelovige gemeente;

ten *derde*: kerkelijke vergaderingen kunnen in dezen slechts hun gezag laten gelden, als zij zich niet begeven op specialistische terreinen, van welke aard ook, die zij niet kunnen overzien en waar zij dus ook geen adequaat oordeel over kunnen vellen.

Op deze uitspraken is al spoedig van meer dan één zijde scherpe kritiek gekomen. Men oordeelt dat de synode zichzelf praktisch de mond gesnoerd heeft, verwijt haar

een al te 'veilige' en gedistantieerde opstelling, waaraan iedere profetische kracht ontbreekt en waaraan noch kerk noch wereld in de tegenwoordige worsteling van maatschappelijke vernieuwing en politieke ontspanning dus enige hulp of teken van hoop kan ontleen.

Door de redactie van dit tijdschrift gevraagd naar mijn oordeel over rapport en uitspraken van de Gereformeerde Synode (waarvan ik, anders dan in 1971 geen deel uitmaakte), wil ik op twee dingen wijzen.

1. Om een billijk en dus ter zake dienend oordeel over dit rapport en besluit te vellen, zal men scherp in het oog moeten houden, dat het hierin om een belangrijk, maar toch specifiek *deel-aspect* gaat van de verhouding kerk en samenleving. Het gaat niet over de plaats en roeping van de gelovigen in de wereld, maar over de eigen taak van het kerkelijk ambt en de kerkelijke vergaderingen daarin.

Daarom kan ik de op het eerste gezicht wat negatief en gedistantieerd aandoende uitspraak van de synode waarderen, dat kerkelijke vergaderingen niet de eerst aangewezenen zijn om het christelijk getuigenis in de verschillende samenlevingsverbanden te doen uitgaan. Eigenlijk gezegd versta ik ook niet hoe men het anders zou moeten stellen. Het is een slechte zaak, wanneer het christelijk getuigenis in maatschappelijke zaken in de eerste plaats van *kerkelijke* instanties afhankelijk zou zijn en synodes of bisschoppen in dit opzicht de dienst zouden uitmaken. Een directere weg naar de secularisatie van het maatschappelijk leven bestaat er niet. Dat betekent niet, dat het kerkelijk ambt op háár wijze bij de maatschappelijke vragen niet evenzo direct betrokken zou zijn. Maar dit bestaat vóór alles in de wijze waarop *in de kerk* het evangelie verkondigd wordt. Daardoor heeft juist het kerkelijk ambt indirect een onberekenbare invloed op de maatschappelijke en politieke oordeelsvorming, – ten goede of ten

kwade, moet men er wel bij zeggen!, maar in ieder geval – een invloed die veel meer geëigend is voor het kerkelijk ambt dan dat het, voorgelicht door een zich steeds uitbreidende staf van deskundigen, zich als een soort van derde macht over allerlei gecompliceerde vraagstukken in staat en maatschappij zou doen horen.

Nauw hiermee verbonden, maar voor mijn besef nog wezenlijker is het tweede, waarop de synode nadruk legt, nl. de noodzaak, dat wannéér de kerk 'spreekt', zij dit doet uit de *evidentie* van het haar toevertrouwde evangelie. Ook hierop is kritiek gekomen, vooral ook omdat daaraan is toegevoegd: 'zodat zulk spreken kan worden beschouwd als vertolking van het geweten van de gelovige gemeente'. Men vreest dat dit ('weer') zal uitlopen op onschuldige en ongevaarlijke algemeenheden, terwijl het profetische spreken juist in het concrete en kritische en niet in het door ieder toegestemde en evidente bestaat.

Toch is spreken uit de evidentie van het evangelie niet altijd zo ongevaarlijk en vanzelfsprekend. Zulk spreken heeft, om een recent voorbeeld te noemen, aan bisschop Romero in 1980 het leven gekost. Ook zijn de ogen van alle kerken en kerkleden voor deze evidentie niet steeds geopend. Er zijn tijden en plaatsen, dat de kerk op een onbegrijpelijke wijze zwijgt, tegen alle evidentie van het evangelie in; tijden waarin men zou moeten zeggen: als *dezen* zwijgen, gaan de stenen spreken. En inderdaad roepen de stenen soms harder dan de mensen en de doden luider dan de levenden. Zo blind kunnen mensen (kerken) zijn voor wat voor anderen, náást of ná ons in de wereld, volstrekt evident is of zijn zal. Maar in ieder geval: zal het spreken van de kerk ooit of ergens gezag hebben, dan zal het van *die* evidentie moeten komen. In het licht dáárvan zal de kerk haar eigen positie en getuigenis te midden van de haar omringende wereld altijd weer im Frage moeten stellen. En anderzijds is die evidentie ook haar onop-

geefbare ón-afhankelijkheid ten overstaan van degenen die de kerk en haar gezag graag voor hun politieke wagen zouden spannen. Alleen in die evidentie ligt ook haar gezag en recht van spreken als kerk. Want ook al zou een synode of college van bisschoppen zich in meerderheid met een bepaalde politieke leus of keus kunnen verenigen, dan zou *die* consensus op zichzelf niet genoeg zijn om als kerk te 'spreken'. Wat aan dit spreken alleen dit *eigen* soortelijk gewicht en *eigen* gezag kan geven, in kerk en wereld beide, is niet de respectabiliteit van kerkelijke ambtsdragers maar alleen de (mate van) overeenstemming welke hun spreken met het Woord van hun Heer vertoont. Die voorwaarde nogmaals aan het spreken van de kerk met grote nadruk gesteld te hebben, is wellicht de grootste verdienste, die men aan deze uitspraken van de synode kan toekennen.

2. Toch – en dit is mijn tweede opmerking – is hiermee alles niet gezegd en is ook – wat de synode stellig zelf ook zal erkennen – het eigenlijke probleem dat aan 'het spreken van de kerk in de samenleving' verbonden is, niet opgelost. Dat zal ook wel nooit worden opgelost. Want het is het probleem van de verhouding tussen evangelie en politiek, twee zaken die elkaar wel raken maar nooit met elkaar samenvallen en die in geen 'spreken van de kerk' adequaat op elkaar kunnen worden afgestemd. Ik kom daarmee niet terug op wat daareven is gezegd over de evidentie van het Woord van God óók ten aanzien van de politiek.

Dat de overheid het recht moet bestellen en een schild moet zijn voor armen en verdrukten is zowel uit het oogpunt van de politiek als dat van het evangelie voor geen tweërlei uitleg vatbaar. Maar ook al zou daaraan redelijkerwijze worden voldaan en zou de overheid haar taak vervullen, het recht 'betrachten en niet verkrachten' (enz., zie Jes. 5), dan nog is het

er ver vandaan als zou de evidentie, de 'logica', de radicaliteit van het evangelie zich kunnen laten vertalen in de wetten van de overheid of in een daarop gerichte 'christelijke' politiek. Dat ligt niet alleen aan de 'smalle marges' van een pluriforme democratie, maar veel meer aan de onvoorstelbare weerbarstigheid van de werkelijkheid, waarin de overheid moet opereren. Denk aan het oorlogs- en bewapeningsvraagstuk. Wie van de kerk eist daarover vanuit de logica en de radicaliteit van het evangelie tot de overheid te spreken, treedt buiten de politiek en ook buiten hetgeen men op grond van het Woord van God van de overheid mag verlangen. En toch kan (en mag) het mensdom binnen en buiten de kerk zich bij die 'gegeven' situatie niet neerleggen. Dat gebeurt dan ook niet. Vandaar het ongeduld van de demonstrerende massa op straat, vandaar de roep om radicale 'evangelische' politiek; vandaar ook de spanning en confrontatie in de kerk zelf over de vraag *wat* in deze zaken *nu*, al dan niet, als de evidentie van het evangelie en het Gebot der Stunde kan gelden; vandaar ook het gevaar van de explosie in de kerk (zoals prof. Kuitert het zonder overdrijving heeft genoemd), wanneer met meerderheid van stemmen kerkelijke vergaderingen hierin beslissingen zouden nemen.

Maar heeft de Gereformeerde Synode, door zoveel reserves in 'het spreken van de kerk' in te bouwen, zichzelf toch niet al te veilig buiten schot geplaatst en gezegd: 'bij ons moet u niet wezen, zolang alles nog zo in beweging is'? Begeert zij zich aldus buiten die beweging, het ongeduld etc. te plaatsen of schaaft zij zich praktisch aan de zijde dergenen die zeggen, dat de kerk maar beter over geestelijke dingen moet spreken dan over ontwapening en werkloosheid? Nu, dat staat (uiteraard) niet in haar uitspraken; en het wordt met zoveel woorden weersproken in het daaraan voorafgaande rapport, bijv.

als daarin gesteld wordt, dat de kerk (lees: de kerkelijke vergaderingen) zich méér dan op het doen van openbare uitspraken moeten toeleggen op toerusting van de gemeente, óók met betrekking tot de samenlevingsvragen.

Dat mag allemaal wat vormelijk en weinig opwindend klinken, zoals dat in ambtelijke stukken gaat, maar het betekent natuurlijk, dat kerkelijke vergaderingen, die zich niet buiten het leven van hun 'eigen' gemeenteleden plaatsen, deze spanning, ook al zouden zij het willen, niet kunnen ontlopen, maar er in heel hun ambtelijk werk juist voortdurend mee geconfronteerd worden. Ik laat nu terzijde, of het ooit de habitus van de gereformeerden geweest is deze confrontatie te ontgaan, want het gaat mij niet om één bepaalde kerk. Veeleer denk ik, dat het tot het wezen van *iedere* levende kerk behoort in de spanning, ja de tweespalt te leven tussen het 'nu' en het 'eens', tussen het 'reeds' en het 'nog niet'. Dat geeft aan héél het christelijk bestaan – als men daarvan spreken mag – een ambiguïteit, een dubbelzinnigheid, welke te willen overwinnen een vooruitgrijpen is op wat er nog niet is en ook nog niet zijn kan. En dat geldt in dubbele mate als de kerk wil meespreken in wat 'de politiek' moet doen in allerlei onvoorstelbare problemen van de nationale en internationale samenleving. Sommigen schijnen wel te menen, dat juist aan de overheid alle radicale eisen gesteld kunnen worden, alsof die de knop van de deur naar de heilsstaat in handen had, terwijl zij op haar best de waarden van het leven kan beschermen, als de laatste barrière tegenover de overal opdringende chaos.

Of dan de kerk – ambtelijk of niet ambtelijk, want dat maakt ten diepste het verschil niet uit – niet iets méér mee te brengen heeft in de maatschappelijke en politieke vragen dan algemene 'wereldse' wijsheid van beraad, berekening en rationaliteit bij het terugdringen van het

kwaad? Laat ons beginnen met te constateren dat ook 'de wereld' nog iets meer meebrengt dan dit pragmatisme. Niet minder onvrede met de status quo, ongeduld, getemperd en ongetemperd, ja 'messiaans' verlangen, op wat voor radicaal verschillende wijzen dat ook tot uiting komt.

Want – zegt het Nieuwe Testament –: het *ganse* scheepsel ziet met reikhalzend verlangen uit naar die 'openbaring'.

Maar – inderdaad – er is wel verschil in die inbreng, verschil in motivatie, verschil in uitzicht, verschil in beschouwing van mens en wereld. Als de kerk uit háár geloof leeft en handelt, ook in de politiek, doet zij dit niet op grond van haar optimisme ten aanzien van de mens of van een utopische beschouwing van de maatschappij. Zij is dáártegen al te nadrukkelijk gewaarschuwd. Zij kan het alléén doen op grond van haar geloof, dat God de wereld niet heeft losgelaten en, in Jezus Christus, niet zal loslaten en dat er daarom ook voor *deze* wereld meer te verwachten is dan men op grond van de 'weerbarstigheid' eigenlijk nog zou kunnen verwachten. Ook in het atoomtijdperk, ook als de machten de mens over het hoofd schijnen te groeien en oncontroleerbaar schijnen. Daarom zal een christen de politieke en maatschappelijke vragen nooit buiten zijn geloof kunnen houden, maar er veeleer uit dat geloof op ingaan, ook al weet hij, dat hij daar geen 'christelijke' wonderen kan verrichten of verwachten; dat zijn geloof daar niet enkel of in de eerste plaats in het ongeduld, maar ook in het geduld, niet alleen in het lanceren van grote toekomst-projecties, maar vooral ook in het doen van kleine en voorzichtige stappen moet bestaan, in het brandend houden van de (kleine) vlam van de hoop. Maar dan toch altijd met de innerlijke weigering zich neer te leggen bij wat tháns haalbaar is en met de vindingrijkheid van de hoop om in de ondoorzichtigheid van het menselijk bestaan toch telkens weer uitzichten te openen en

nieuwe wegen te vinden.

En dat alles kan 'de kerk' – hoe en van welke kant men haar beschouwt – ik zou zeggen natúúrlijk niet overlaten aan de mensen van het politieke vak of het maatschappelijk bedrijf. Want zo laat zich de mens en het mensdom niet opsplitsen. En dan ben ik het wél met de Gereformeerde Synode eens, dat het kerkelijk ambt en de kerkelijke vergaderingen (van plaatselijke kerkeraad tot Wereldraad) hun kracht niet moeten zoeken in het doen van vele openbare uitspraken, maar in het toerusten van de gemeente om zó te geloven en zó te leven. Het een sluit echter het ander niet uit en ook hier moet men tegen al te secure waterscheidingen zich wachten. Wat geldt en wat altijd weer de doorslag moet geven is de mobiliteit van de kerk in de gebrokenheid van het leven, waaraan zij zelf in alle opzichten deel heeft. Al wat het kerkelijk instituut aan de bewustmaking van die verantwoordelijkheid kan bijdragen is goed, ook al zou dat soms wat over de schreef gaan van de officiële kerkorde. Maar dat is wat ánders dan van haar te verlangen telkens het woord te nemen om in allerlei omstrede zaken te bepalen wat daarin de wil van God is.

Postscriptum

Nadat dit artikel voor de druk gereedgemaakt was, heeft de Generale Synode op 20 april j.l. een groot aantal uitspraken gedaan over Zuid-Afrika die met het door mij besproken besluit over het spreken van de kerk van december 1981 zozeer in tegenspraak zijn, dat zij de vraag doen rijzen in hoeverre men dit besluit van 1981 nog serieus kan nemen. Door zich namelijk thans achter de voorstellen van de Raad van Kerken van 19 april 1978 te plaatsen heeft de synode zich thans tot in details uitgesproken hoe naar haar mening bijvoorbeeld reisbureaus, toeristen, bedrijven, universiteiten, politici etc. etc. zich ten opzichte van Zuid-Afrika dienen te gedragen. Als men *dit* 'spreken van de kerk' vergelijkt met wat de synode in haar door mij besproken besluit van december 1981 zelf als voorwaarde voor zulk spreken heeft vastgesteld, moet men zich wel afvragen wat men nu eigenlijk in dit opzicht van deze synode nog 'geloven' kan en moet.

R.

